

קביעת רגע המוות – רקע הלכתי

פרופ' אברהם שטינברג

עקרונות הלכתיים ומקורות ראשוניים קביעת רגע המוות

מקורות בחז"ל – מצינו בתלמוד מספר סוגיות המתייחסות לזמן המוות, אשר דנות בהלכות שבת, הלכות טומאת מת, הלכות עגלה ערופה, הלכות עגונה, והלכות הקשורות במעבר מגוסס למת. כל הסוגיות הללו דנות במצבים חריגים ויוצאים מן הכלל, אך לא מצינו דיון ישיר על סימני רגע המוות לגבי מצבי מיתה שגרתיים ורגילים. יש לשער, שהיה קיים נוהג ונוהל מקובל שעל פיו קבעו המומחים את שעת מותו של האדם, אך חז"ל לא תיארו לנו אותו. ואמנם יש מהאחרונים שכתבו, שדווקא חז"ל היו בקיאים בקביעת הרגע המדויק של המוות, אבל בזמנם של אותם אחרונים לא היו בקיאים ברגע המוות¹, אך יש שדחו שיטה זו גם לזמנם², ובוודאי בזמנינו, שיש אמצעים משוכללים יותר – אין סיבה לקבוע שאין אנו בקיאים ברגע המוות³.

עקרון ותנאים – באופן עקרוני מוסכם בחז"ל ובפוסקים ש'רגע' המוות נקבע בתוך תהליך המיתה, ואין הוא זהה למצב הביולוגי של מות כל איברי הגוף, כל הרקמות, וכל התאים⁴.

לרגע המוות ההלכתי יש מספר תנאים מוקדמים והכרחיים:

1. ראה אר"ה סי' נט ס"א; רמ"א אר"ח של ה.
2. שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרצה (שאמנם נהגו למעשה לקבוע את רגע המוות); מור וקציעה אר"ח סי' שכח. וראה עוד ביחס לדינו של הרמ"א בשו"ת ישמח לב חי"ד סי' ט; שו"ת מהר"ץ חיות סי' נב; שו"ת אבן ישראל ח"ח סי' לג. וראה עוד בנידון במאמרים י. לוי, המעין, תמוז, תשל"א, עמ' 11 ואילך (הע' 18); א. שטינברג, נועם, יט, תשל"ז, עמ' רי ואילך (הע' 100-104); הרב י.ד. בלייך, קביעת זמן המות לאור ההלכה, תשנ"ב.
3. שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פ"ד.
4. כמבואר בשו"ת חת"ם סופר חי"ד סי' שלח, מובא לעיל בעמ' 65-71.

- התיפקוד או האיבר שהיעדר פעילותו מגדיר את רגע המוות פסק לפעול לחלוטין ובאופן בלתי הפיך. ההוכחה ההלכתית לדרישה שהמצב יהא בלתי הפיך היא ההלכה שיש לשהות מעט אחרי שנקבע המוות שמא נתעלף, היינו שמא המצב הוא הפיך⁵. בעניין משך השיהוי: יש שקבעו עשרים דקות⁶, ויש שקבעו חצי שעה עד שעה⁷.
- האדם דומה למת שאינו מזיז איבריו⁸.
- האדם הוא מחוסר הכרה, ואין דעתו צלולה⁹.

יש הסבורים, שהדבר הקובע את רגע המוות הוא היעדר תיפקוד חיוני המיוצג על ידי איבר מסויים, ולא דווקא מותו של האיבר עצמו; ויש הסבורים, שהיעדר תיפקוד בלבד איננו מגדיר את המוות, אלא דווקא מותו המוחלט של איבר מסויים.

הסוגיות העיקריות בנושא קביעת רגע המוות:

"מי שנפלה עליו מפולת (בשבת) ... מפקחין עליו את הגל ... תנו רבנן: עד היכן הוא בודק? עד חוטמו; ויש אומרים עד לבו ... אמר רב פפא, מחלוקת ממטה למעלה, אבל ממעלה למטה, כיוון דבדק ליה עד חוטמו, שוב אינו צריך ... אבל לענין פיקוח נפש ... עיקר חיותא באפיה הוא, דכתיב¹⁰ 'כל אשר נשמת רוח חיים באפיו'"¹¹.

סוגיא זו היא החשובה והמרכזית בדיון על הסימן המגדיר את רגע המוות של האדם, וכל הפוסקים הדנים בשאלה זו התייחסו לסוגיא זו.

להלן מספר הערות ועניינים הנובעים מסוגיא זו, שיש להם השלכות על הדיון בקביעת רגע המוות:

5. שבת קנא ב; רמב"ם אבל ד. ה. יש לציין, כי דרישה זו לא מופיעה בטושר"ע י"ד שלט א, ורק הש"ך שם סק"ה, ובאה"ט שם סק"ב, הוסיפו תנאי זה. מאידך, יש לציין שבעולם הרפואה המודרני התעוררה דרישה דומה בגלל תיסמונת לזרוס (ראה להלן), ויש הממליצים להמשיך ולעקוב אחרי אדם שנקבע מותו הלבבי לאחר החיאה מלאה וממושכת למשך 10 דקות נוספות.
6. גשר החיים ח"א פ"א, 'מנהג ירושלים'.
7. שו"ת ישמח לב חו"ד סי' ט. וראה עוד שו"ת חת"ם סופר חו"ד סי' שלח, מובא לעיל עמ' 65-71; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' מו.
8. ראה רש"י יומא פה א ד"ה עד היכן.
9. ראה הגר"א בפירושו אליהו רבא אהלות א ו.
10. בראשית ז כב.
11. יומא פה א.

- בשיטת התנא¹² הסובר שבודקים עד חוטמו, כתבו הראשונים "שכשמגיע לחוטמו ולא נמצא בו נשימה, אז אסור לו לחפור יותר, לפי שבוודאי הוא מת"¹³, "ואם אין חיות בחוטמו שאינו מוציא רוח, ודאי מת ויניחוהו"¹⁴. היינו, לשיטה זו מוגדר האדם כמת ודאי מרגע שהתברר בעליל כי אין הוא נושם כלל, ואין בזה אפילו ספק פיקוח נפש לחלל עבורו את השבת.
- בשיטת התנא החולק על סימן החוטם, יש מי שגרסו בתלמוד הבבלי, שבודקים את רגע המוות לפי הלב¹⁵. אכן בירושלמי¹⁶, וברוב ככל הראשונים¹⁷ הגירסא גם בבבלי היא טבור במקום לב. ואמנם גירסא זו מסתברת יותר לפי המשך הדיון בסוגיא: "לימא הני תנאי כהני תנאי וכו'", והתנאים האחרים בסוגית עגלה ערופה חולקים לכל הדעות בחוטם וטבור ולא בלב.
- יש אומרים, שסימן הנשימה אינו מהותי אלא אחד מסימני החיים, וניתן להוסיף עליהם סימנים אחרים¹⁸. לשיטה זו, דווקא היעדר פעימות הלב הם הסימן העיקרי לרגע המוות, ויש להוסיף את בדיקת הדפקים בעורקים ובצדעים כביטוי להיעדר פעילות הלב בנוסף לבדיקת החוטם¹⁹. שיטה זו מבוססת על התפיסה שמותו ההלכתי של האדם נקבע לאחר הפסקת פעילות הלב דווקא, ולכן נדרשת הוכחה לא רק להפסקת פעילות הנשימה, אלא גם להפסקת פעילות הלב. אלא שלשיטה זו הסוגיא קשה, שהרי אם בדיקת הלב והדפקים היא הבדיקה העיקרית והקובעת, אם כן העיקר חסר מן הספר. ומה שפירשו, שבסוגיא זו בדיקת החוטם כוללת גם בדיקת הצדעים וגידו הצוואר על מנת לברר אם יש פעימות לב, הוא דבר תימה, שהרי לא רק שהעיקר חסר מן הספר, ומדוע הזכירה הגמרא בדיקת החוטם לנשימה שהיא בדיקה טפלה, ולא הזכירה בדיקת הדופק, שהיא הבדיקה העיקרית לשיטה זו, אלא שלא מצינו כלל רמז בחז"ל לבדיקת דופק וצדעים, וספק אם חז"ל בכלל ידעו על

12. בירושלמי יומא ח ה מחלוקת זו היא בין אמוראים, עיי"ש.

13. פיהמ"ש לרמב"ם יומא שם.

14. רש"י יומא שם ד"ה עד חוטמו.

15. זו גירסת רש"י, וראה מאירי יומא שם. ומצינו אחרונים שאף הם התייחסו לגירסא זו בעקבותיו של רש"י – ראה שו"ת חכם צבי סי' עז, מובא לעיל עמ' 91-76; שו"ת אמרי יוסר ח"ב סי' ב; שו"ת לבושי מרדכי סי' קכד; שו"ת דברי חיים ח"ב סי' סד; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ל ח"א סי' ק.

16. יומא פ"ח ה"ה.

17. ר"ח, ר"ף, ר"ן, פסקי הרי"ד, רבנו יהונתן מלוניל, הריבב"ן, והרא"ש ביומא שם; טור וב"י או"ח סי' שכט.

18. ראה מאמרם של א. רבינוביץ ומ. קניגסברג, הדרום, לב, תשל"א, עמ' 59 ואילך; הרב י.ד. בלייך, קביעת זמן המוות לאור ההלכה, תשנ"ב.

19. שו"ת שבט הלוי ח"ז סי' רלה סק"ב; שם ח"ח סי' סז סק"ב; שם סי' פו ד"ה שם.

בדיקה זו, או השתמשו בה²⁰. יתר על כן, בתיאור מפורט של בדיקת מות האדם אצל האחרונים תמיד מצויינת בדיקת הנשימה דרך החוטם (כגון בעזרת נוצה)²¹, ולא מצינו אצל מי מהפוסקים שתיארו גם בדיקת דפקים בצדעים ובגידי הצוואר. עוד יש מי שכתב, שבדרך כלל אמנם עיקר החיות הוא בנשימה, אבל אם יש הוכחה לחיות באיברים אחרים, לא סומכים על בדיקת החוטם²². אמנם פוסק זה כתב את דינו הנ"ל ביחס למצב ששמעו קול יוצא מהגוויה, ובזה בוודאי אין לסמוך על היעדר נשימה, שכן הוצאת קול בוודאי מוכיחה שעדיין יש נשימה, אך גם פוסק זה לא הזכיר כלל שיש לבדוק דפקים.

• יש אומרים, שסימן הנשימה הוא סימן מהותי לחיים, והיעדרו הוא הסימן הקובע למוות. שכן התלמוד לומד את עניין בדיקת הנשימה כסימן לחיים או מוות מן הפסוק 'כל אשר נשמת רוח חיים באפיו'²³, ולא עוד אלא שמצינו במקרא פסוקים אחדים המדגימים בבירור קשר זה, כגון 'ויפח באפיו נשמת חיים'²⁴, 'בגערת ה' מנשמת רוח אפיו'²⁵, 'מן האדם אשר נשמה באפיו'²⁶, 'מגערתך ה' מנשמת רוח אפך'²⁷. וכעין ראייה לגישה זו הוא המנהג לברך בבריאות ובחיים את המתעטש²⁸, וכנראה זה בגלל התפיסה שיציאת הרוח היא סימן למוות. לפיכך משמע שעניין הנשימה הוא העניין המהותי והעקרוני בהגדרת רגע המוות, ולא עניין "טכני" גרידא, וכפי שכתב הרמב"ם – "מקום שאיפת הרוח הוא הצורך הגדול בחיות, לפי שנאמר כל אשר נשמת רוח חיים באפיו"²⁹. ואמנם כך גם משמע מבחינה לשונית, שכן נשימה ונשמה נובעים מאותו שורש³⁰.

20. ראה א. שטינברג, אור המזרח, לו(א), תשרי תשמ"ח, עמ' 48 ואילך; הנ"ל, אור המזרח, לו(ג-ד), ניסן-תמוז תשמ"ח, עמ' 280 ואילך; הנ"ל, אסיא, ז, תשנ"ד, עמ' 209 ואילך, לעיל עמ' 37-56.

21. ראה חכמת אדם כלל קנא סי"ח, ובמצבת משה, הנהגת חברה קדישא והאבל, ס"ג.

22. שו"ת מהרש"ם ח"ו סי' צא. וראה עוד בשו"ת פאת שדך סי' קלט-קמ.

23. בראשית ז כב. וראה מ"ב סי' שכט סק"י.

24. בראשית ב ז.

25. שמ"ב כב טו.

26. ישעיה ב כב.

27. תהלים יח טו.

28. ילקוט שמעוני, לך-לך, רמז עז.

29. רמב"ם, פיהמ"ש סוטה ט ד.

30. וכך כתב רש"י בחגיגה יב ב ד"ה ורוחות ונשמות, ורש"י עה"ת בראשית ז כב, ומלב"ם, בראשית ב ז. וראה גם בדרך עץ חיים לרמח"ל (ההקדמה לספרו פתחי חכמה) ד"ה והנה החכמה וכו'. וראה רש"י כריתות כב א, שהגמ' אומרת בשעה 'שהנשמה' יוצאה, ורש"י כתב מושך הדם מבית השחיטה 'בנשימתו' וכוונסו בלבו, עיי"ש. וראה רבנו בחיי, בראשית ז כב. וראה עוד בדברי הגר"מ שטרנבוך, בעיות הזמן בהשקפת התורה, עמ' י.

• לשיטה זו, אין מחלוקת תנאים על ההגדרה העקרונית של רגע המוות, ולא נחלקו אלא בסימן הטוב ביותר לקביעת היעדר נשימה: התנא הסובר שבדקים בחוטם, סבור שהוא הסימן הטוב לקביעת היעדר נשימה; התנא הסובר שבדקים בטבור, לפי גירסת הירושלמי וראשונים, אף הוא אינו אלא סימן להיעדר נשימה, היינו להיעדר תנועות סרעפתיות הנראות בטבור³¹; והתנא הסובר שבדקים בלב, לפי גירסת רש"י, אף הוא סבור, שהסימן העקרוני לקביעת המוות הוא היעדר נשימה, אלא שלדעתו המקום הטוב ביותר לבדוק את הנשימה הוא בלב. דבר זה מבוסס על מה שהיה ידוע בעולם הקדמון, שהלב מקבל ישירות אוויר מקנה הנשימה והריאות, והוא מזרים את האוויר דרך העורקים אל המוח, והיתה הנחה רווחת שבעורקים זורם אוויר ולא דם, כך שבעצם הלב וכלי הדם הגדולים נחשבו כחלק מהותי ממערכת הנשימה. ואמנם עניין זה שהחשיבות של הלב נבעה מהקשר שלו לאוויר ולנשימה, ולא כאיבר עצמאי המזרים דם, עולה בבירור מדברי הראשונים³². ואם כן סימני החוטם, הטבור והלב כולם מתייחסים לפעילות הנשימה. מן הראוי לציין, כי התפיסה המדעית הנוכחית ביחס למחזור הדם בגוף נתגלתה רק במאה ה־19 למניינם על ידי וויליאם הרווי (בשנת 1628). לפיכך סביר יותר להניח כי הבדיקה בלב בימי קדם היתה רק בדיקה נוספת לבחינת מצב הנשימה של האדם, שהיא העיקר.

• עוד עולה לשיטה זו, כי הגורם הקובע הוא תיפקוד חיוני ולא איבר, שכן ברור לכל הדעות שהחוטם כשלעצמו אין לו חשיבות בקביעת רגע המוות, אלא שהוא מייצג סימן לתיפקוד חיוני והוא הנשימה; באותה מידה ברור שהטבור כשלעצמו איננו מהווה איבר חיוני הקובע את רגע המוות, אלא שהוא סימן לתיפקוד החיוני של הנשימה; ובאותו אופן יש להניח כי גם הלב כשלעצמו איננו קובע את רגע המוות, אלא רק התיפקוד שלו, ועל פי שיטות הראשונים שתיפקוד הלב קשור לנשימה, הרי שהפסקת פעילותו של הלב הוא עוד סימן להיעדר נשימה.

31. ראה פני משה, ירושלמי שם; רבינוביץ וקניגסברג, הדרום, שם; א. שטינברג, אסיא, ג, תשמ"ב, עמ' 393 ואילך. הסבר חלופי שסימן הטבור הוא מקום בדיקת הדופק של אבי העורקים הבטני הוא בלתי סביר לחלוטין, שכן אין ספק שהטבור איננו מקום נכון וראוי לבדיקת דופק כסימן לפעילות הלב, ואילו סמכו על העובדה שאין עדות לדופק בטבור כסימן למותו של האדם – היו טועים בקביעת רגע המוות.

32. ראה רש"י שבת קלד א ד"ה דלא מינשתא, וכן משמע מרש"י חולין מה ב ד"ה תלתא, וכבר הקשה על כך בפרד יצחק ע' תלתא קני, ותמה על דברי רש"י מתוך המציאות הידועה שכל אחד יכול לראות בעיניו שאין הדבר כן, עיי"ש; וראה עוד ביתר בהירות ברש"י כריתות כב א ד"ה מישרף שריף; וראה תוס' שבת קנב ב ד"ה עד, ותוס' ב"ב פג ב ד"ה מכר; וראה כוזרי מאמר שני, כו באריכות. וראה ברמב"ן עה"ת בראשית מה כו על הקשר בין תיפקוד הלב והנשימה, עיי"ש. וכן עולה בבירור משר"ת חכם צבי סי' עז מובא לעיל עמ' 76-91, וראה אגרות הרמב"ם, ריש פרקי הצלחה. וראה עוד להלן.

- יש מי שכתב, שכולם מודים שהמוח הוא הקובע את חיותו של האדם, וסימן החוטם הוא ביטוי לתיפקוד המוח, אלא שיש מי שסבור, שאם הלב חדל לפעול הרי זה סימן שהמוח מת, ויש מי שסבור, שלפעמים לא ניתן לשמוע את פעימות הלב אף על פי שהמוח עדיין מתפקד, ולכן צריך לבדוק בחוטם, כי הרגישות של בדיקת החוטם היא גדולה יותר ביחס לפעולת המוח.³³
- הסוגיא התלמודית הזו אמנם דנה במצב חריג של מפולת, אך היא קובעת את העקרון לכל מצב ולכל מקרה.³⁴

להלכה נפסק כדעת האומרים עד חוטמו,³⁵ וכאותה דעה שבין אם פגעו בראש תחילה ובין אם פגעו ברגלים תחילה, בכל מקרה רגע המוות תלוי אך ורק במצב הנשימה על פי הבדיקה של החוטם,³⁶ ולא הזכירו בהלכה כלל צורך כלשהו לבדוק בלב או בדפקים, ובוודאי שאם פגעו בראש תחילה כלל לא הגיעו אל הלב, ובכל זאת נחשב האדם כמת בבדיקת הנשימה בלבד.

העולה להלכה בבירור מסוגיא מרכזית זו הוא שעניין הנשימה הוא הדבר הקובע באופן מוחלט ובלעדי אם האדם חי או מת, והכרעת ההלכה היא שתיפקוד הלב לא מעלה ולא מוריד, ואין כלל צורך לבדוק מה מצב הלב כאשר ברור שאדם איננו נושם, וכאשר ברור לפי נסיבות העניין שהיעדר הנשימה הוא קבוע ובלתי-הפוך.

"אדם אינו מטמא עד שתצא נפשו, ואפילו מגוייד³⁷, ואפילו גוסס, זוקק לייבום ופוטר מן הייבום ... הותזו ראשיהם³⁸, אף על פי שמפרכסין – טמאין, כגון זנב של לטאה שהיא מפרכסת"³⁹; וכן "מי שנשברה מפרקתו רוב בשר עמה, או שנקרע כדג מגבו, או שהותז ראשו, או שנחלק לשני

33. ראה דברי ר' אריה די מדינה בפירושו על עין יעקב יומא פה א, ד"ה אמר הבונה.

34. ראה שו"ת חת"ם סופר ח"ד סי' שלח, מובא לעיל עמ' 65-71, שהוא תימה בעיניו לחלק בין מפולת לבין מיתה טבעית, "וכי קרא נשמת רוח חיים במפולת מיירי?", עיי"ש שהאריך בזה. וראה עוד י. לוי, נועם, יב, תשכ"ט, עמ' רפט ואילך; א. שטינברג, נועם, יט, תשל"ז, עמ' רי ואילך (סמוך להע' 60).

35. רמב"ם שבת ב יט; טוש"ע או"ח שכט ד.

36. טוש"ע שם. וראה שו"ת אגרות משה ח"ד ח"ב סי' קמו, שיש לראות בלשון הרמב"ם כאילו הזכיר זאת, ובוודאי סובר להלכה כדעת רב פפא. וראה עוד בשו"ת חת"ם סופר ח"ד סי' שלח סוד"ה ונחזי, מובא לעיל עמ' 65-71; שו"ת אגרות משה ח"ד ח"ג רס"ו קלב.

37. היינו מחותך – ראה מפרשי המשנה ביחס לפירושים השונים.

38. בעניין הגדרת התזת הראש ראה מחלוקת אמוראים בחולין כא א. וראה רמב"ם אבות הטומאה ד יד. וראה בשו"ת יחל ישראל ח"ב סי' פה-פו, באריכות על סוגיא זו, ועל המשתמע ממנה לעניין קביעת רגע המוות.

39. משנה אהליות א ו.

חלקים בבטנו – הרי זה מטמא, אף על פי שעדיין הוא מרפרף באחד מאיבריו⁴⁰.

להלן מספר הערות ועניינים הנובעים מסוגיא זו, שיש להם השלכות על הדיון בקביעת רגע המוות:

- יש מי שמשמע ממנו, שעל פי משנה זו כל אדם שדעתו איננה צלולה עוד, ואין עוד סיכויים לחייו, הרי הוא מוגדר כמת⁴¹. יש מי שכתבו, שמכאן יוצא שאדם שהוגדר כמת מוות מוחי בוודאי עונה על תנאים אלו, ולפיכך ניתן להתייחס אליו כמת מבחינת ההלכה⁴².
- יש הסבורים, שדווקא בהתזת הראש ממש נחשב האדם כמת, והבהמה נחשבת כנבלה, כי במצב כזה אין הגוף עוד יחידה שלימה אחת, ולכן פרוסים ותנועות אינם נחשבים כחיים, ורק כשהגוף שלם מהוות תנועות סימן לחיות⁴³, ובעצם התזת הראש כשלעצמה איננה סימן מוות אלא מצב הלכתי של טומאת מת ונבלה⁴⁴. ולעומתם יש מי שהוכיחו מכאן שהתזת הראש היא מצב של מוות, וסיבת המוות היא הרס מוחלט וסופי של המוח, ולפיכך בכל מקרה שניתן להוכיח הרס מוחלט של המוח, נחשב האדם כמת, אפילו אם לא הותז הראש ממש, אלא רק בבחינת "הותז הראש בכוח"⁴⁵.
- עוד יש שהוכיחו מכאן, שקיימים מצבים בהם הלב עדיין פועם, ובכל זאת נחשב האדם כמת על פי ההלכה, שכן ברגעים הראשונים לאחר התזת הראש יתכן שהלב עדיין פועם, ובכל זאת הוא נחשב כמת⁴⁶.
- כמו כן ראייה מכאן שלא תמיד צריך שיהיה מוטל כאבן דומם, אלא שאם התנועות אינן מעידות על חיים אינטגרטיביים אין להם משמעות⁴⁷.

40. רמב"ם טומאת מת א טו.

41. הגר"א בפירושו אליהו רבא אהלות שם. וראה בסדרי טהרות על אהלות שם.

42. ראה בשו"ת יחל ישראל שם; הרב מ. הלפרין, אסיא, ה, תשמ"ו (1986), עמ' 55 ואילך, לעיל עמ' 136-162.

43. הרב ב. רבינוביץ, אסיא, א, תשל"ו, עמ' 195 ואילך.

44. י. לוי, הדרום, לג, תשל"א, מכתב למערכת; י. בלידשטיין, הדרום שם, עמ' 73 ואילך.

45. שו"ת אגרות משה חי"ד ח"ג סי' קלב; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו במאמרו של א. שטינברג, חוב' אסיא, נגנד, תשנ"ד, עמ' 5 ואילך (בעמ' 13, הע' 1). להלן עמ' 195-204.

46. א. שטינברג, אסיא, ז, תשנ"ד (1993), עמ' 209 ואילך (בעמ' 218), לעיל עמ' 37-56.

47. א. שטינברג, שם. והוא על פי מה שכתב הרמב"ם בפיהמ"ש אהלות א ו, בהסבר חוסר החשיבות של תנועת זנב הלטאה אחרי חיתוכו: "ואמנם יקרה זה לקצת מיני בעלי חיים, כאשר לא יהיה הכוח המתנועע מתפשט בכלל האיברים משורש והתחלה אחת, אבל תהיה מתפרדת בכל הגוף", ומכאן החשיבות של המוח בהגדרת התנועות המשמעותיות לחיים.

העולה להלכה בבירור מסוגיא זו שהתזת הראש בפועל או בכוח מהווה מצב של מות האדם, למרות שלעיתים אין עדיין הפסקת פעולת הלב ואין הפסקת תנועה במצב זה.

"אין מעידין (לצורך היתר עגונה) אלא עד שתצא נפשו, ואפילו ראוהו מגוייד וצלוה ורחיה אוכלת בו"⁴⁸.

בתלמוד ובראשונים לא צויינו סימני יציאת הנפש בדין זה. יש מהאחרונים הסבורים, שכיוון שמדובר בהיתר עגונה, ויש להקל עליה, די לבדוק את פעולת הלב, ולא צריך כאן בדיקת החוטם⁴⁹. אכן מבחינה רפואית הדבר תמוה, שכן דרישה זו דווקא מחמירה ולא מקילה, ולפיכך מסתבר שיש לקבוע את מותו של אדם זה בדרך של בדיקת החוטם דווקא⁵⁰.

הפסקת פעילות הלב כסימן הקובע את מות האדם מוזכר לראשונה על אחד מגדולי האחרונים, הלוא הוא החכם צבי⁵¹. בתשובה זו כתוב:

"אבל הנשימה היוצאת מן הלב דרך הריאה היא הניכרת כל עוד שהלב חי, ודבר זה ברור מאד שאין נשימה אלא כשיש חיות בלב, שממנו ולצורכו היא הנשימה ... הרי מבואר שטעם היות ענין החיים תלוי בנשימת החוטם הוא משום שדרך החוטם יוצא אוויר החם מן הלב, ונכנס בו אוויר קר לקרר את הלב, ואם אין לב אין נשימה".

יש שלמדו מתשובה זו כפשוטה, שפעולת הלב כשלעצמה היא מרכיב קובע בהגדרת החיים והמוות⁵².

אכן גישה זו נראית מוטעית על פי הבנת המציאות באותו זמן. כאמור לעיל, סברו המדענים וחכמי ההלכה שהלב הוא המרכיב החשוב ביותר במערכת הנשימה, בהיותו מזרים אוויר ולא דם. ואדרבה, תפקיד הריאות במערכת הנשימה נחשב כשולי וכמסייע בלבד. לפיכך ברור שלדעת החכם צבי המרכיב היחיד הקובע חיים ומוות הוא עניין הנשימה, ולא הזכר הלב בתשובה זו אלא על פי ההבנה באותם

48. יבמות קכ א.

49. ראה שו"ת אמרי יוסף ח"ב סי' ב; שו"ת לבושי מרדכי סי' קכד; שו"ת דברי חיים ח"ב סי' סד; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ל ח"א סי' ק.

50. ראה א. שטינברג, נועם, יט, תשל"ז, עמ' רי ואילך. ומה שנפסק בטוש"ע אבה"ע ז' יז לא, שאם ראו העוף אוכל במקום שהנפש יוצאה בנטילתו כגון מוחו, וראה באוצה"פ שם סקר"ח ואילך דוגמאות רבות מהפוסקים, שמעידים על איש שמת אם ראו שנפצע בצורה חמורה במוחו, אין ראייה לנידונו, כי גם אם אין הוא מוגדר כמת ברגע שמוחו נפצע וחדל לפעול, מכל מקום ברור שימות מפציעתו זו, ולכן אפשר להעיד לאשתו העגונה, וראה בחז"א אבה"ע ז' סי' כח אות א.

51. שו"ת חכם צבי סי' עז מובא לעיל עמ' 76-91.

52. שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' מו; שם ח"י סי' כה פ"ד; שם ח"ז סי' סו; הרב י.ד. בלייך, קביעת זמן המות לאור ההלכה, תשנ"ב.

ימים ביחס לתפקידו במערכת הנשימה. דבר זה עולה בבירור מניסוח הנתונים בגוף התשובה כפי שהובאה לעיל, שהלב הוא חלק ממערכת הנשימה. לפיכך, לפי הבנתנו כיום, שהלב איננו מזרים אוויר כלל, אין הפסקת פעולתו מהווה חלק מסימני המוות, שכן אין הוא מהווה חלק ממערכת הנשימה. יתר על כן, החכם צבי הביא ראיות על תיפקודו של הלב במערכת הנשימה מהכוזרי ומאבן עזרא כעניין פיסולוגי ולא כעניין הלכתי, ופוסקים מאוחרים יותר חלקו עליו בזה, ודווקא הסתייעו ברופאי זמנם⁵³.

העולה מתשובה זו שעניין הנשימה הוא הדבר המכריע, והשאלה היא רק מה קובע מבחינה עובדתית-רפואית את מצב היעדר הנשימה. על פי ההבנה של העולם העתיק הלב הוא כלי הנשימה, ולפיכך הפסקת פעולתו היא סימן להיעדר נשימה, בעוד שלפי הבנת העולם המדעי בימינו הריאות וגזע המוח הם כלי הנשימה, ולפיכך הפסקת פעולתם היא הסימן להיעדר נשימה. אין מחלוקת עקרונית בין עמדת החכם צבי לבין העמדה בימינו, וההבדל הוא רק בצד הטכני-מדעי.

ההגדרה הישירה הראשונה לרגע המוות מבחינת ההלכה נקבעה רק על ידי אחד מגדולי האחרונים⁵⁴, הלוא הוא החת"ם סופר:

"אבל כל שאחר שמוטל כאבן דומם, ואין בו דפיקה, אם אחר כך בטלה הנשימה, אין לנו אלא דברי תורתנו הקדושה שהוא מת"⁵⁵.

לכל הדעות מדובר בהגדרה זו במצב של תירדמת עמוקה ללא כל תגובה לכאב ('מוטל כאבן דומם'), היעדר פעילות לבבית ומחזור הדם ('אין בו דפיקה'), והיעדר נשימה ('בטלה הנשימה').

יש שהבינו את דברי התשובה הזו כפשוטה, והיינו שלצורך קביעת רגע המוות הכרחי שיתקיימו כל שלושת הסימנים, ובתוכם הפסקת פעילות הלב⁵⁶.

אכן גישה זו נראית מוטעית על פי ניתוח התשובה, וניתוח התנאים שנקבעו על ידי החת"ם סופר:

53. ראה בכ"פ י"ד סי' מ סק"ה, שהתייעץ עם רופאי זמנו בקשר לתיפקוד הלב, וחלק בזה על החכם צבי שהביא ראיות מהכוזרי והא"ע עי"ש. וראה עוד בחז"ל י"ד סי' יד; שו"ת שואל ומשיב מהד"ת סי' קח; דעת תורה י"ד סי' מ; הרב מ. כשר, נועם, יג, תש"ל, עמ' י; שו"ת אגרות משה חיד"ב סי' קמו; שו"ת יחל ישראל ח"ב סי' פד-פה.

54. הערת אגב: לכאורה מפליא הדבר, שעניין כה יסודי לא מוזכר בצורה מפורשת ומסודרת בתלמוד, ברמב"ם ובשולחן ערוך, והפירוט המעשי בא רק בתשובת אחד מהאחרונים. אמנם נכון שבזמנם לא היה צורך בדיוק מירבי של רגע המוות, וממילא יש חיוב להמתין 20 עד 30 דקות, אך עדיין יש צורך בקביעה העקרונית של שעת מותו של האדם.

55. שו"ת חת"ם סופר חיד"ב סי' שלח, מובא לעיל עמ' 65-71.

56. שו"ת שבט הלוי ח"ז סי' רלה; שם, ח"ח סי' סז אות ב; שם סי' פו ד"ה שם; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' מו; שם ח"י סי' כה פ"ד; שם ח"ז סי' סו; הרב י.ד. בלייך, קביעת זמן המוות לאור ההלכה, תשנ"ב.

- בחלק הראשון של התשובה מביא החת"ם סופר את הגמ' יומא, ומסיק במפורש שהסימן היחיד הוא עניין הנשימה, ולא מזכיר כלל עניין הדופק.⁵⁷
- החת"ם סופר מוסיף את עניין הדופק על פי דברי הרמב"ם במורה נבוכים.⁵⁸ לא מצינו בפוסקים בכלל, ובחת"ם סופר בפרט, שמביאים את המורה נבוכים כעניין של הלכה. לפיכך ברור שהחת"ם סופר הביא את הדברים מהצד העובדתי-מדעי, היינו עניין הדופק איננו סימן מהותי למות האדם, שהרי לא הוזכר להלכה על ידי הפוסקים, אלא הוא הוספת תנאי שמבטיח שהיעדר הנשימה, שהוא הסימן המהותי היחיד, הוא בלתי הפיך.⁵⁹ דבר זה מסביר, אולי, גם העובדה שהחת"ם סופר כלל לא הביא את תשובת החכם צבי שנוגעת ישירות לדיונו. לפיכך, בזמננו ניתן להחליף את סימן הדפיק בסימני מות גזע המוח, ובכך להגיע לאותה מטרה של החת"ם סופר, היינו שהיעדר הנשימה הוא בלתי הפיך.
- משלושת התנאים שציין החת"ם סופר רק היעדר הנשימה הוא תנאי מוחלט, ללא יוצא מן הכלל, בעוד שביחס לשני התנאים האחרים (היעדר תנועה והיעדר דופק) מצינו בחז"ל דוגמאות שהאדם נחשב למת אף על פי ששני תנאים אלו לא התקיימו. דבר זה עולה בבירור מהדוגמאות במשנה אהלות וברמב"ם טומאת מת.⁶⁰ גם מנוסח דבריו של החת"ם סופר עולה כי התנאי השלישי הוא העיקרי. העובדה ששנים מהתנאים דלעיל, היינו מוטל כאבן דומם ובטל הדופק, אינם מתקיימים תמיד, ובכל זאת מבחינת ההלכה האדם מוגדר כמת, באה לידי ביטוי בכותרת בשולחן ערוך⁶¹: "מי הוא החשוב כמת, אף על פי שעודנו חי". מכאן שרק היעדר הנשימה הוא הסימן שקבעה לנו התורה למותו של האדם, ולפיכך הוא צריך להתקיים תמיד, בעוד ששני הסימנים האחרים לא נוספו אלא כדי לוודא שהיעדר הנשימה הוא מוחלט ובלתי הפיך. לפיכך, במצבים קיצוניים שבהם ברור מנסיבות המקרים שהיעדר הנשימה הוא בלתי הפיך, כגון הותז הראש, או שנקבר תחת גל של אבנים, אין עוד צורך בשני הסימנים האחרים.
- הדרך השכיחה של מות האדם היא מצב של תרדמת ('מוטל כאבן דומם'), היעדר נשימה, ובעקבות זאת הפסקת פעילות הלב ('אין בו דפיקה'). החת"ם

57. שו"ת חת"ם סופר שם, סוד"ה ונחזי.

58. אגב, עיקר ראייתו של החת"ם סופר לתוספת סימן הדופק הוא ממו"נ ח"א פמ"ב, בעניין מחלוקתו עם האנדלוסים במעשה הנס של בן הצרפתי. וראה בדעתו של הרמב"ם בנידון במאמר א. שטינברג, נועם, יט, תשל"ז, עמ' רי ואילך בהע' 109.

59. וראה במאמרו של הגרא"י אונטרמן, נועם, ח"ג, עמ' א, אות ב, ששמע שבהין בדעת החת"ם סופר שהפסקת הנשימה היא הגורם הקובע את המוות, אלא שבזמננו יש לוודא שהמצב הוא בלתי הפיך, עיי"ש.

60. ראה הע' 49-50 לעיל.

61. טושו"ע י"ד סי' שע.

סופר הפך את הסדר, ושם את היעדר הנשימה כדבר אחרון וכסימן שעומד בפני עצמו ('אם אחר כך בטלה הנשימה'). סביר להניח שכוונתו היתה ללמדנו שהיעדר הנשימה הוא הדבר הקובע, ושני הסימנים האחרים אינם אלא לצורך בירור שהפסקת הנשימה היא סופית.

לפיכך יש להבין תשובה זו כך: התנאי ההכרחי היחיד הוא היעדר הנשימה ("אם אחר כך בטל הנשימה"), ולא נקבעו שני התנאים האחרים ("מוטל כאבן דומם", "ואין בו דפיקה") אלא כסימנים לאי-הפיכות היעדר הנשימה. אשר על כן, במצבים שבהם יש הוכחות אחרות לאי-הפיכות היעדר הנשימה אין צורך בשני התנאים הנוספים, ובכללם הפסקת פעילות הלב.

שיטות הפוסקים בימינו

כללי – מבחינת ההלכה ברור ומוסכם, שקיים רגע שבו האדם מוגדר כמת, אף על פי שחלק מאיבריו ורקמותיו עדיין חיים⁶². כמו כן ברור שמבחינת ההלכה, כמו בכל תפיסה משפטית-פילוסופית, הגדרת המוות כוללת בהכרח את ההנחה שהמצב המגדיר אותו הוא בלתי הפיך. אלא שנחלקו הפוסקים בימינו בקביעת האיבר או התיפקוד שהיעדרו המוחלט הוא הקובע את רגע המוות מבחינת ההלכה.

הפסקת פעילות הלב והנשימה – יש הסבורים, שאדם מוגדר כמת רק לאחר הפסקת פעילות הנשימה ופעילות הלב, היינו רק 'מוות לבבי' הוא מות האדם לפי ההלכה⁶³. גישה זו קשה להולמה על פי מקורות התלמוד והפוסקים כפי שנידונו לעיל.

בשיטה זו נחלקו הפוסקים מה ייעשה עם החולה שאובחן כ'מוות מוחי', היינו שהוא איננו נושם באופן עצמוני כשמוחו מת, אך ליבו פועם, שכן הוא עדיין מחובר למכשיר הנשימה:

יש מי שפסק, שצריך לטפל בו בכל הטיפולים השגרתיים ותומכי-החיים עד שליבו יפסיק לפעום, או שעל כל פנים יש להשאיר את המצב הטיפולי כפי שהוא,

62. כמבואר בשו"ת חת"ם סופר ח"ד סי' שלח, שאין להמתין עד הופעת סימני עיכול בשר על מנת לקבוע את רגע המוות, והיינו שבעת קביעת רגע המוות ההלכתי עדיין יש רקמות ואיברים חיים.

63. שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' ז-ח; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' מו; שם ח"י סי' כה פ"ד; שם ח"ג סי' פט אות' יב-יג; שם ח"ז סי' סו; שם חכ"א סי' כח; שו"ת שבט הלוי ח"ז סי' רלה; שם, ח"ח סי' סז אות' ב; שם סי' פו ד"ה שם; הנ"ל, אסיא, ז, תשנ"ד, עמ' 163 ואילך להלן עמ' 217-219; Rabbi A. Soloveichik, JAMA 240:109, 1978; הרב י.ד. בלייך, קביעת זמן המוות לאור ההלכה, תשנ"ב. בעתונות היומית נתפרסמו דעותיהם של מספר רבנים חשובים כשיטה זו: הגרא"מ שך (יתד נאמן, יב כסלו, תשמ"ז), הגר"י קוליק (יתד נאמן כג אדר תשמ"ז), הגר"נ קרליץ (המודיע כב חשוון תשמ"ז), הגר"נ גשטטנר (המודיע כב חשוון תשמ"ז). וכן שמעתי בשם הגר"ש אלישיב.

אך אסור לנתקו ממכשיר הנשמה. היינו שלפי שיטה זו דינו של אדם במצב של מוות מוחי כחי הנוטה למוות, ולא כמת, ואף לא כגוסס⁶⁴.

יש מי שכתב, שבמקרה כזה יימנעו מכל טיפול, כולל אנטיביוטיקה וניטור, ובוודאי לא יבצעו החייאה במקרה של דום לב⁶⁵.

ויש מי שפסק, שבמצב כזה דינו כספק מת ספק גוסס, ולפיכך יש להחמיר לגביו בכל הלכות גוסס, אך מותר לנתקו ממכשיר ההנשמה כדין מסיר המונע, וממילא יפסיק לבו לפעום בתוך מספר דקות, אלא שלפני כן אסור לקרב מותו בידיים על ידי הוצאת איברים מגופו להשתלה⁶⁶.

הרס המוח כולו – יש מי שסבור, שהמוח הוא האיבר הקובע את הגדרת החיים והמוות, ולפיכך הרס המוח כולו, על כל מרכיביו ותאיו, הוא הסימן ההכרחי למוות⁶⁷. ואמנם מצינו במקורות חז"ל, שפגיעה אנושה במוח מביאה למוותו של האדם, כגון 'ויך את המצרי וגו'⁶⁸, מגריפה של טיט נטל, והוציא את מוחו⁶⁹; טוב שבנחשים רצוץ את מוחו⁷⁰; פתקיה בריש מוחה וקטליה⁷¹; פרחי כהונה מוציאו אותו חוץ לעזרה ומפציעין את מוחו בגזירין⁷².

הפסקת פעילות הנשימה – יש הסבורים, שרגע המוות מבחינת ההלכה נקבע בהיעדר נשימה עצמונית, ואפילו יש עוד פעימות לב, ובתנאי שהוכח שדבר זה הוא

64. שמעתי בשם הגרי"ש אלישיב.

65. הרב ע. יעקובוביץ, הובאו דבריו במאמר – Inwald D, et al, BMJ 320:1266, 2000.

66. הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו במאמרו של א. שטינברג, אסיא, נג-נד, תשנ"ד, עמ' 5 ואילך (בעמ' 15) להלן עמ' 195-204. וראה על שיטת הגרש"ז אויערבאך במאמרו של א. שטינברג, אסיא, נג-נד, תשנ"ד, עמ' 11 להלן עמ' 195-204; הנ"ל, אנציקלופדיה הלכתית-רפואית, מהדורה שניה, כרך ו, ע' רגע המוות – נספח ד, עמ' 883-886. ובעניין שיטתו של הגרש"ז אויערבאך, שדינו כספק גוסס, לא משמע כן משו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' קלב, שהתיר לבצע בדיקות זרימת דם באדם שנקבע לגביו מוות מוחי, ולשיטת הגרש"ז אויערבאך דבר זה אסור הוא.

67. הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו על ידי א. שטינברג, אסיא, נג-נד, תשנ"ד, עמ' 5 ואילך (בעמ' 13, והע' 2-1 שם) להלן עמ' 195-204. וראה עוד בשיטתו מה שכתב בשו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' פג. וראה בשיטתו לעיל הע' 76.

68. שמות ב יב.

69. תנחומא, שמות, ט.

70. מכילתא, שמות יד ז, ורש"י עה"פ שם; תנחומא, בשלח, ח.

71. סנהדרין צה א.

72. סנהדרין פא ב; רמב"ם, ביאת המקדש ד ב; רמב"ם סנהדרין יח ו. וראה באיכה רבתי ב ד, על פציעת המוח כסיבת המוות. וראה עוד בחזו"א נשים סי' כח, בעניין המוח כאיבר ההנשמה תלויה בו.

מוחלט ובלתי-הפיך⁷³. עמדה זו התקבלה על ידי מועצת הרבנות הראשית לישראל⁷⁴, והיא אף עמדתו ההלכתית של הגר"מ פיינשטיין⁷⁵.

אמנם מצינו לכאורה סתירה בשיטת הגר"מ פיינשטיין: מצד אחד הוא פסק⁷⁶ שהשתלת לב היא רציחה כפולה, הן של התורם והן של המושתל⁷⁷. מכאן משמע, שלשיטתו כל עוד הלב פועם האדם מוגדר כחי. מאידך בשאלה הנוגעת לקביעת מות האדם ללא קשר להשתלה⁷⁸ הוא כתב במפורש, שמותו של האדם תלוי במות המוח והיעדר הנשימה, שהוא מצב של 'הותז הראש בכוח', ואף הציע בדיקה שהיתה מקובלת לקביעת המוות המוחי, הלוא היא אנגיוגרפיה של עורקי המוח. יש שרצו לומר, שלדעתו אכן תיפקוד הלב קובע את חיות האדם, ולא דרש בדיקה של תיפקוד המוח אלא לחומרא, היינו לאחר שכבר נפסקה פעולת הלב יש עדיין לבחון את פעולת המוח⁷⁹. אך דעה זו היא תמוהה ביותר מבחינה רפואית, שכן לאחר מוות לבבי אין כל הגיון לבצע בדיקות פולשניות לבירור תיפקוד המוח⁸⁰; ויש שקבעו, כי לדעתו מות המוח כולו הוא מותו של האדם, ודבר זה צריך הוכחה רפואית, אלא שאם מות המוח נקבע רק כאשר המוח הגדול מת, אבל האדם עדיין נושם, זה אינו נחשב כמוות, ועל כך דיבר בתשובותיו בעניין השתלת הלב, לאור העובדה שהשתלת

73. הגר"ש גורן, שנה בשנה, תשל"ד, עמ' 125 ואילך; הנ"ל, תורת הרפואה, עמ' 27 ואילך, ועמ' 111 ואילך; הגר"מ אליהו, ברקאי, ד, תשמ"ז, עמ' 18 ואילך; הגר"ש ישראלי, ברקאי, ד, תשמ"ז, עמ' 32 ואילך; הנ"ל, אסיא, ז, תשנ"ד, עמ' 167 ואילך להלן עמ' 299-309; הגר"א שפירא, אור המזרח, חוב' לו(א), תשרי תשמ"ח, עמ' 67 ואילך; הנ"ל, אסיא, חוב' נגנד, אלול תשנ"ד, עמ' 17 ואילך להלן עמ' 247-249; שו"ת מעשה חושב, ח"ד סי' כג אות' ז-ט; Tendler MD, *Ann N Y Acad Sci* 315:394, 1978; *ibid*, *JAMA* 240:109, 1978 Veith FJ & Tendler MD, *JAMA* 243:1808, 1980; Rosner F & Tendler MD, *J Halacha Contemporary Soc*, Spring 1989, pp. 14ff (וראה עוד דעתו של הרב מ.ד. טנדלר במאמר – Veith FJ, et al, *JAMA* 238:1651, 1977); א. שטינברג, אסיא, ג, תשמ"ב, עמ' 393 ואילך; הנ"ל, אסיא, ז, תשנ"ד, עמ' 209 ואילך; הנ"ל, אור המזרח, ניסן-תמוז תשמ"ח (1988), עמ' 280 ואילך.

74. פסק ההלכה הזה של מועצת הרבנות הראשית לישראל התפרסם בתחומין, ז, תשמ"ו, עמ' 187 ואילך; ברקאי, ד, תשמ"ז, עמ' 11 ואילך; ספר אסיא, ו, עמ' 27 ואילך; ספר אסיא, ז, תשנ"ד, עמ' 123 ואילך להלן עמ' 326 ואילך. תירגום לאנגלית של פסק הדין בתוספת הערות ראה - Jakobovits Y, *Tradition* 24(4):1, 1989. וראה נוסח פסק ההלכה של הרבנות הראשית לישראל בנספח א.

75. שו"ת אגרות משה ח"ד ח"ג סי' קלב.

76. שו"ת אגרות משה ח"ד ח"ב סי' קמו; שם חחר"מ ח"ב סי' עב.

77. בקשר למושלת – ראה מכתבו של הרב מ.ד. טנדלר, תחומין, ז, תשמ"ז, עמ' 187 הע' 2*, שהגר"מ פיינשטיין התיר השתלת לב לאחר שהתפרסמו הנתונים על ההצלחות של הפעולה, עיי"ש.

78. שו"ת אגרות משה ח"ד ח"ג סי' קלב.

79. ראה נשמת אברהם ח"ד סי' שלט סק"ב; א.ס. אברהם, אסיא, ו, עמ' 40 ואילך להלן עמ' 325-324; הרב י.ד. בלייך, קביעת זמן המות לאור ההלכה, עמ' נט.

80. ראה מ. הלפרין, אסיא, ז, תשנ"ד, עמ' 137 ואילך, להלן עמ' 228-220; א. שטינברג, אסיא, חוב' נגנד, אלול תשנ"ד, עמ' 5 ואילך להלן עמ' 204-195.

הלב בראשונה אכן בוצעה כך שנטלו את הלב מהתורם בעודו נושם, כשהוא מוגדר כמת רק על סמך מצב תירדמת⁸¹. ואמנם בתשובה מאוחרת יותר⁸² הבהיר הגר"מ פיינשטיין את הסתירה לכאורה בתשובותיו בדרך זו, והדגיש שלדעתו "אף שהלב עדיין יכול לדחוף לכמה ימים, מ"מ כל זמן שאין להחולה כוח נשימה עצמאית, נחשב כמת, וכדביארתי בתשובתי באג"מ י"ד ח"ג סי' קלב"⁸³. כמו כן העידו מבני ביתו הקרובים של הגר"מ פיינשטיין שאמנם כך היתה דעתו להלכה⁸⁴.

להלן סיכום נקודות מרכזיות על פי התפיסה שמות האדם נקבע בהיעדר מוחלט ובלתי הפיך של פעולת הנשימה:

- הסימן המהותי הקובע את רגע מותו של האדם הוא היעדר התיפקוד של הנשימה, אשר לפי התורה ולפי חז"ל הוא המגדיר את החיים והמוות, כמבואר לעיל. ואמנם בעבר נהגו לקבוע את המוות רק על פי בדיקת הנשימה, היינו שהיו מניחים על חוטמו של האדם נוצה דקה, ואם אינו זו, בידוע שהוא מת⁸⁵, ולא כתב שנהגו לבדוק את לבו או את צדעיו או את דפקיו, אף שמדובר שם בהנחיה מעשית של קביעת רגע המוות. אכן, מכיוון שיש מצבים רבים בהם היעדר הנשימה הוא מצב הפיך, נדרשת על פי ההלכה הוכחה שאכן היעדר הנשימה הוא בלתי הפיך. דבר זה תלוי בהבנת הרופאים ובידיעותיהם בכל דור, ולפיכך ניתן לקבוע דבר זה על ידי הוכחה שהלב חדל לתפקד, או שניתן לקבוע זאת על ידי הוכחה שמרכז הנשימה במוח חדל לתפקד לחלוטין.
- בשיטה זו, יש מי שסבורים שעיקר הטעם לקביעת המוות הוא מדין "הותז הראש בכוח"⁸⁶; ויש הסבורים, שעיקר הטעם הוא היעדר נשימה עצמונית באופן בלתי הפיך⁸⁷. ומכל מקום, על פי גישה זו נחשב האדם כמת בעצם העובדה שאין הוא נושם באופן עצמוני, ואף איננו עתיד לנשום באופן עצמוני לעולם. זו הגדרה הלכתית, הנובעת מפרשנות של פסוק בתורה ושל עמדת

81. ראה הגר"ש ישראלי, אסיא, חוב' מב-מג, תשמ"ז, עמ' 95 ואילך, להלן עמ' 299-309; א. שטינברג, אסיא ז', תשנ"ד, עמ' 209 ואילך, לעיל עמ' 37-56; הנ"ל, אסיא, חוב' נג-נד, אלול תשנ"ד, עמ' 5 ואילך, להלן עמ' 195-204.

82. שו"ת אגרות משה ח"ד סי' נד.

83. וראה בספר אסיא, ז', תשנ"ד, עמ' 148 בהערה, ביחס לתשובה זו, להלן עמ' 233-234.

84. בספר אסיא, ז', תשנ"ד, עמ' 147 התפרסם מכתבו של הגאון ר' דוד פיינשטיין, המעיד כי אביו אמנם סבר שהסימן הקובע את רגע המוות הוא היעדר נשימה, ואדם כזה נחשב כמת אף אם לבו פועם. וראה שם, עמ' 143 ואילך, מה שבירר כנ"ל הרב ש. רפפורט, בעל-נכדתו של הגר"מ פיינשטיין, עיי"ש להלן עמ' 235-238. וראה עוד באריכות בשיטת הגר"מ פיינשטיין בספר – Tendler MD, Responsa of Rav Moshe Feinstein, Vol 1, 1996, pp. 67ff.

85. ראה חכמת אדם כלל קנא סי"ח, ובמצבת משה, הנהגת חברה קדישא והאבל, ס"ג.

86. שו"ת אגרות משה ח"ד ח"ג סי' קלב; Rabbi MD Tendler, loc. cit.

87. פסק הרבנות הראשית לישראל; א. שטינברג, שם. וראה מאמרו של הרב י.ד. בליק, קביעת זמן המות לאור ההלכה, עמ' מה ואילך. וראה שו"ת תשובות והנהגות ח"ד סי' רסח, שמעיקר הדין משמע שסובר כן, אך להלכה מסיק שלא לסמוך על כך, עיי"ש.

חז"ל. העובדה שיש איברים אחרים שממשיכים לפעול, איננה מעלה ואיננה מורידה ביחס להגדרת מצבו של האדם אם הוא חי או מת.

- יש שהטילו ספק במהימנות המדעית-רפואית לקביעת המוות המוחי. אכן, יש להדגיש, כי ללא ספק בטוחה כיום האבחנה הזו מבחינה רפואית יותר מאשר מהימנות קביעת המוות הנשימתי-לבבי שהיתה בימי קדם ועד לשנים האחרונות, ובכל זאת קבעו האחרונים באופן נחרץ, שאם מתקיימים סימני המוות המקובלים על פי ההלכה, אין להתחשב במקרים נדירים של טעויות הרופאים, ואין לשנות את עצם ההגדרה עקב כך⁸⁸.
- מן הראוי לציין, כי מצב כזה שהיה ידוע לחז"ל ולפוסקים, הוגדר רק לאחרונה בעולם הרפואה המודרני, אשר הכיר בתיסמונת של חזרה לחיים לאחר החייאה לבבית מלאה וקביעת מוות לבבי על פי כל הכללים המקובלים. התיסמונת תוארה לראשונה בשנת 1982, ומאז דווחו 25 מקרים כאלו בספרות המקצועית, אם כי קרוב לוודאי שמספר המקרים הוא רב יותר, אלא שלא כל המקרים מדווחים בספרות המקצועית⁸⁹. למרות זאת לא מצינו שמי מהפוסקים יטיל ספק בקביעת המוות הלבבי כפי שנעשה מידי יום ביומו.
- קביעת רגע המוות לפי קני-מידה מוחיים, כאשר ההתייחסות היא להיעדר מוחלט ובלתי הפיך של נשימה עצמונית, איננו מהווה שינוי בהלכה. שכן לפי גישת הפוסקים המקבילים הנחה זו, לא חל שינוי בהגדרה ההלכתית אלא רק באמצעים 'הטכניים' לקביעת המצב.
- בהגדרת מות האדם לפי קנה מידה של היעדר נשימה אין חשיבות עקרונית למוח כשלעצמו, אלא רק באותה מידה שהמוח מפקח על פעולות הנשימה. לפיכך, גם אם יש חלקים מסויימים במוח שבו התאים עדיין חיים, כגון תת-הרמה (היפותלמוס), אין זה משנה את הגדרת המוות לפי תפיסה זו. בכך נבדלת עמדת ההלכה על פי תפיסה זו מהעמדה של המוות המוחי בהגדרות הרפואיות והמשפטיות, שעל פיהן המוח כשלעצמו הוא הקובע אם האדם חי או מת.

מקור: אנציקלופדיה הלכתית-רפואית, מהדורה שניה, ערך "רגע המוות", כרך ו, עמ' 832-863, 2006.

88. ראה שמחות ח א; שו"ת חת"ם סופר חי"ד סי' שלח מובא להלן עמ' 65-71; שו"ת מהר"ץ חיות סי' נב; שו"ת מהרש"ם ח"ו סי' צא. וראה בשו"ת חיים שאל ח"ב סי' כה, ש"אם אחד מכמה רבבות יארע שהוא אחד חי, אין עלינו סרך איסור וכן נגזר עליו ... שאם יטעו בסימנים, כך גזרת יתברך, ולא יש איסור כלל, כל שעשה על פי התורה".

89. מצב זה מכונה 'תיסמונת לזרוס' – the Lazarus syndrome. הסיבה לתיסמונת זו איננה ברורה כל צרכה, והחוקרים הציעו מנגנונים אחדים להסבר התופעה.